

HANEFÎ FIKİH DÜŞÜNÇESİNDE ZEKÂTLA İLGİLİ HÜKÜMLERE ETKİSİ BAKIMINDAN AYN-DEYN AYRIMI

The Distinction Between 'Ayn and Dayn in terms of Its Effect on The Rulings on Zakâh in Hanafî Fiqh Thought

Ünal YERLİKAYA

Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı,
Isparta/Türkiye.
Assoc. Prof., Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law,
Isparta/Turkey.
unalyerlikaya@sdu.edu.tr, Orcid: 0000-0003-2068-4887.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 26 Mart / March 2022
Kabul Tarihi / Accepted: 8 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June 2022
Cilt / Volume: 21 **Sayfa/Pages:** 83-110

Atıf / Citation: Yerlikaya, Ünal. "Hanefî Fikih Düşüncesinde Zekâtlarla İlgili Hükümlere Etkisi Bakımından Ayn-Deyn Ayrımı [The Distinction Between 'Ayn and Dayn in terms of Its Effect on The Rulings on Zakâh in Hanafî Fiqh Thought]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 21 (Haziran / June 2022): 83-110.

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1093773>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Ünal Yerlikaya**).

İntihal/ Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

HANEFİ FIKİH DÜŞÜNCESİNDE ZEKÂTLA İLGİLİ HÜKÜMLERE ETKİSİ BAKIMINDAN AYN-DEYN AYRIMI

Öz

Hanefî fıkıh düşüncesinde zekâtlarla ilgili kimi hükümlerin kendine özgü biçimde açığa çıkmasına kaynaklık eden hususlardan biri, ayn-deyn ayrımıdır. Bu ayrımı Hanefî fıkıh düşüncesi bakımından işlevsel kılan, mahiyeti itibarıyla deynin anlaşılma biçimidir. Ayn-deyn ayrımı ile zekâtlarla ilgili hükümler arasındaki ilişki bakımından dört husus öne çıkmaktadır ki bu hususlar aynı zamanda çalışmanın kapsamını belirlemektedir. Bunlardan ilki, tam mülkiyet-nâkıs mülkiyet ayrımı ile ayn-deyn ayrımı arasında ne tür bir ilişki bulunduğu; ikincisi, hangi türden deynin zekâta tabi mal kapsamına girdiği; üçüncüsü, kâmil edâya elverişli mal-nâkıs edâya elverişli mal ayrımı ile ayn-deyn ayrımı arasında nasıl bir ilişki olduğu; dördüncüsü ise, zekât yükümlülüğünün deynle edâsının mümkün olup olmadığıdır. Sözü edilen dört hususun Hanefî fıkıh düşüncesi açısından cevaplanması, bu çalışmanın amacını teşkil etmektedir. Ebû Hanîfe'ye göre, borçlunun zimmetinde bulunan deyn (hükmi mal), alacaklıya nispetle mâl-i dimâr niteliğinde olup tam mülkiyet kapsamına girmemektedir. İmâmeyne göre ise deyn, iki istisnası dışında tam mülkiyetin konusu olup zekâta tabidir. Alacakları; kuvvetli, orta ve zayıf alacak şeklinde tasnif eden Ebû Hanîfe'ye göre kuvvetli alacaklar zekâta tabidir, zayıf alacaklar ise değildir. Kuvvetli alacakların zekâta tabi olması, onların zekâta tabi bir aynın deyne dönüşümü sonucu açığa çıkmış olmaları sebebiyledir. Orta kuvvette alacaklar konusunda ise Ebû Hanîfe'den, onların zekâta tabi olduğu ve olmadığı biçiminde iki farklı görüş nakledilmiştir. Ayn-deyn ayrımı sebebiyle Hanefî fıkıh düşüncesinde, zekât yükümlülüğünün alacakla edâsı, bir istisnası dışında, meşru görülmemiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Fıkıhı, Hanefî Fıkıh Düşüncesi, Zekâtlarla İlgili Hükümler, Ayn, Deyn.

Abstract

One of the factors leading to the emergence of some rulings (hukms) related to zakâh in Hanafî fiqh thought peculiarly is the 'ayn-dayn distinction. What makes this distinction functional in terms of Hanafî fiqh thought is the way in which the dayn is interpreted in terms of its nature. Four issues come into prominence in terms of the relationship between the 'ayn-dayn distinction and the rulings on zakâh. These issues determine the scope of this article. The first of these is what kind of relationship exists between the full ownership-incomplete ownership (al-milk al-tâm and al-milk al-nâqıs) distinction and the 'ayn-dayn distinction. The second is which type of dayn is subject to zakâh. The third is what kind of a relationship exists between the perfect execution (al-adâ' al-kâmil)-incomplete execution (al-adâ' al-nâqıs) distinction and the 'ayn-dayn distinction. The fourth is whether it is possible to pay the zakâh with the dayn. Answering the mentioned four issues in terms of Hanafî fiqh thought constitutes the purpose of this article. According to Abû Hanîfa, dayn (al-mâl al-hukmî) on debtor's dhimma has the quality of mâl al-đimâr and is not within the scope of full ownership for the creditor. According to Imâmeyn, dayn is included in full ownership and is subject to zakâh, except for two exceptions. According to Abû Hanîfa, who classifies the receivables as strong, medium and weak receivables, strong receivables are subject to zakâh, but weak receivables are not. The fact that strong receivables are subject to zakâh is due to the fact that they have emerged as a result of the conversion of a ayn which is subject to zakâh to dayn. Two different views have been reported from Abû Hanîfa regarding the medium receivables. As a result of the 'ayn-dayn distinction,

in Hanafî fiqh thought, the execution of zakâh obligation with debt was not seen as legitimate except for one exception.

Keywords: Islamic Fiqh, Hanafî Fiqh Thought, Rulings on Zakâh, 'Ayn, Dayn.

Giriş

Hanefî düşüncede ayn-deyn ayrımına, borçlar, eşya ve şirketler hukukuna ilişkin malî-hukukî nitelikli düzenlemeler bakımından olduğu gibi ibadetler ve özellikle zekâtla ilgili düzenlemeler bakımından da oldukça işlevsel bir ölçüt işlevi yüklenmiştir. Öyle ki, zekât yükümlülüğünün mala ilişkin şartlarından olan tam mülkiyetin kapsamına hangi türden malların dâhil olduğu; tam mülkiyet-nâkıs mülkiyet ayrımında hangi ölçütün belirleyici olduğu; hangi türden alacakların zekâta tabi olduğu ve hangi türden alacakların tabi olmadığı; alacak sebebiyle açığa çıkan zekât yükümlülüğü ile ayn sebebiyle açığa çıkan zekât yükümlülüğü arasında bir fark bulunup bulunmadığı; alacağın, kendisiyle zekât yükümlülüğünün yerine getirilebileceği bir mal niteliği taşıyıp taşımadığı ve şayet taşıyorsa bunun koşullarının ne olduğu gibi hususlar hemen tümüyle ayn-deyn ayrımına referansla ele alınmakta ve temellendirilmektedir. Bu sebeple, Hanefî düşüncede ayn-deyn ayrımının ne tür bir ayrımı ifade ettiği; mahiyeti itibarıyla deynin, deyne konu maldan (hükâmî maldan) mı yoksa deyne konu malın teslimini temsil eden fiilden mi ibaret olduğu; tam mülkiyetin kapsamının belirlenmesinde ayn-deyn ayrımının ne tür bir işlev gördüğü; alacakların zekâta tabi olup olmadığı veya hangi türden alacakların zekâta tabi olduğu konusunda ayn-deyn ayrımının bir işlevinin bulunup bulunmadığı; zekât yükümlülüğünün alacakla edâsının imkânı ile ayn-deyn ayrımı arasında bir ilişki bulunup bulunmadığı gibi hususların yeter düzeyde bilinmesi, Hanefî fıkıh düşüncesi açısından zekâtla ilgili birçok düzenlemenin kavranabilmesi bakımından oldukça önemlidir.

Sözü edilen önemi sebebiyle bu çalışmada, ayn-deyn ayrımı ile zekâtla ilgili düzenlemeler arasındaki ilişkinin en belirgin şekilde ortaya konabilmesi amacıyla, ayn ve deyn kavramları; tam mülkiyetin kapsamının belirlenmesinde ayn-deyn ayrımının yeri ve işlevi; mahiyeti itibarıyla deynin kavranış biçiminin, zekâta tabi alacakların kapsamının belirlenmesi-

ne etkisi ve nihayet ayn-deyn ayrımı ile zekât yükümlülüğünün alacakla edâsının imkân ve meşruiyeti arasındaki ilişki ele alınmıştır.

1. Ayn ve Deyn Kavramları

Ayna nispetle daha teknik bir kavramsal içeriğe sahip olan deyn, klasik Hanefî fıkıh literatüründe, “zimmette sabit olan şey”,¹ “zimmette sabit olan (şer’î/hukukî) vasıf”,² “zimmette sabit olan hükmî mal”,³ “zimmette bulunan vâcib fiil (deyne konu malın alacaklıya temlik ve teslimini temsil eden fiil)”⁴ ve “istikraz, istihlak, iştirâ, kefâlet gibi bir sebeple zimmette, yani bir şahsın uhdesinde sabit olan şey”⁵ biçiminde farklı şekillerde tanımlanmıştır. Konu unsurundan sarf-ı nazar edilerek en genel anlamıyla değerlendirildiğinde, deynin, *kişinin/borçlunun zimmetine sabit olan şeyi* ifade ettiği görülmektedir.⁶ Dolayısıyla deyn bakımından en tanımlayıcı unsur, *onun zimmette sabit bir şey oluşudur. Çünkü en genel anlamıyla deyn, malî nitelikli borçlar dışında, namaz ve oruç gibi ibadet borçları ile ortak işçi ile yapılan iş sözleşmesinde olduğu gibi*⁷ belli nitelikteki işi/ameli de

¹ Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 15/140; İbn Âbidîn Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003), 4/299.

² Serahsî, *el-Mebsût*, 13/70; Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin el-Üsmendî es-Semerkanî, *Tarîkatü'l-hilâf beyne'l-e'immeti'l-eslâf* (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 2007), 417; Burhânuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2003), 9/286; Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısrî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2003), 9/286; İbnü'l-Hümâm Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *Fethu'l-kadir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2003), 5/190; İbn Nuceym Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1418/1997), 4/623; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 4/299.

³ Alâüddîn Ebü Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î fi tertibi's-şerâ'î* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2010), 6/577.

⁴ Üsmendî, *Tarîkatü'l-hilâf*, 419-420; Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/391; Şeyhizâde Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman, *Mecca'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-eblhur ve maahû ed-Dürri'l-müntekâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1998), 3/173.

⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 6/11.

⁶ M. Akif Aydın, “Deyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/266.

⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 15/104; Burhânuddîn Ebu'l-Ma'âlî Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz İbn Mâze el-Buhârî, *el-Muhtârü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2004), 7/587.

kapsamaktadır. Kısacası en genel anlamıyla deyn, *zimmette sabit olan şeyi* ifade etmektedir.

Konusu malî nitelikte olan borçlarla sınırlandırılarak ele alındığında ise, deynin, Hanefî terminolojide bazı teknik detaylar içerdiği görülmektedir. Bu detaylar deynin, *zimmette sabit olan şey* olarak tanımlanmasının bir sonucudur. *Çünkü* bu tanım, sadece maddi varlığından soyutlanabilen ve kişinin zimmetinde bir vasıf (vasıfları belirlenmiş hükmî mal) olarak bulunmaya elverişli olan malların deyn olabileceğini ifade etmektedir. Maddî-somut varlığından soyutlanabilen mallar ise, altın, gümüş ve paralar ile bunlar dışında kalan mislî mallardan ibarettir. Dolayısıyla deynin Hanefî terminolojideki teknik içeriğinin kavranabilmesi, deyn ile malların nitelikleri arasındaki ilişkinin bilinmesine bağlıdır.

Altın, gümüş ve paralar bakımından deyn, iki farklı anlama gelmektedir. Onlardan ilkinde göre deyn, karz akdi veya bir malın altın, gümüş veya para karşılığı veresiye satımı sonucu açığa *çıkmuş* olup borçlunun veya müşterinin zimmetinde bulunan altın, gümüş veya para borcunu ifade etmektedir ki esasen bu, deynin bilinen yaygın anlamıdır. Altın, gümüş veya para bakımından ikinci anlamıyla ise deyn, bir malın altın, gümüş veya para karşılığı peşin satımı *işleminde, satım bedeli olarak müşterinin elinde mevcut fakat henüz satıcıya teslimi gerçekleştirilmemiş altın, gümüş veya parayı ifade etmektedir*. Bu; altın, gümüş ve paranın tayinle taayyüne (ferden tayine) elverişli olmamalarının⁸ bir sonucudur. Dolayısıyla bu türden malların deyn olma vasfı, ancak satıcıya teslimiyle sona ermektedir. Esasen Hanefî literatürde sarf akdinin *deynin deynle mübâdelesini*;⁹ bir malın para karşılığı peşin satımının dar ve teknik içeriği bakımından *aynın deynle mübâdelesini* biçiminde¹⁰ tanımlanması da altın,

⁸ Debûsi Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Umer b. Îsâ, *Taḳvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016), 347-348; Serahsî, *el-Mebsût*, 14/15; Ebû Bekr Alâuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 1/38; Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 7/217; Alâuddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 3/471; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 7/127.

⁹ Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/7; Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 6/534; Bâbertî, *el-Înâye*, 6/230-231; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 5/438.

¹⁰ Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/7; Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 6/534; Bâbertî, *el-Înâye*, 6/230; İbn

gümüş ve paranın, teslimine kadar deyn özelliğini koruyor olmaları sebebiyledir.

Deynin mislî mallar bakımından tanımı, büyük ölçüde paralar bakımından tanımına benzemektedir. Bu, mislî malların maddi varlıklarından soyutlanabilip zimmette bir vasıf/hükmî mal olarak bulunmaya ve para işlevi görmeye elverişli olmalarının bir sonucudur.¹¹ Buna göre, mislî mallar bakımından ilk olarak deyn; karz akdi, bir malın mislî mal karşılığı veresiye satımı veya benzeri bir işlem ya da durum sonucu açığa çıkmış olup borçlunun veya müşterinin zimmetinde bulunan mislî malı ifade etmektedir. Bu türden mislî malların deyn olma özelliği, tıpkı paralarda olduğu gibi, ancak onların alacaklıya teslimiyle sona ermektedir.¹² Mislî mallar bakımından ikinci olarak ise deyn, mislî mallardan oluşan bir mal kümesinde, kümeyi oluşturan her bir mislî malın ferden birbirinden ayrıştırılmamış (taayyün etmemiş) halini ifade etmektedir. Burada maddi olarak mevcut fakat benzerlerinden henüz fert olarak ayrılmamış bir malın varlığı söz konusudur. Bu yönüyle deyn, kümeyi oluşturan mislî nitelikli mallardan her birinin muayyen hale getirilmemiş halini ifade etmektedir.¹³ Mislî malın mevcut ve ferden tayin edilmiş olması durumunda ise, deyn ile ilişkileri bakımından para ile mislî mallar arasında fark açığa çıkmaktadır. Bu fark; altın, gümüş ve paraların tayinle taayyüne elverişli olmamalarına karşılık mislî malların elverişli olmasından kaynaklanmaktadır. Tayinle ferden muayyen hale getirildiklerinde artık mislî mallar, deyn niteliğini kaybetmekte ve ayn niteliği kazanmaktadır. Söz gelimi, bir malın küme halde bulunan mislî mallardan ferden tayin edilmiş birine karşılık satımının *aynın ayna karşılık satımını* ifade etmek üzere mukāyede (trampa) olarak isimlendirilmesi bu sebeptir.

Deynin kavramsal çerçevesinin sözü edilen şekliyle ortaya konmuş olması, aynı zamanda aynın kavramsal çerçevesinin anlaşılır biçimde

Nüceym, *el-Baḥrūr-râ'ik*, 5/438.

¹¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 14/2; Bâbertî, *el-İnâye*, 6/242.

¹² Kâsânî, *Bedâ'î'u's-šanâ'î*, 7/220-221; Ebü Bekr Alî b. Muhammed el-Haddâd, *el-Cevheratü'n-neyyira şerḥu Muḥtaşari'l-Kudûri fi furû'îl-Hanefiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 1/491-492; İbn Nüceym, *el-Baḥrūr-râ'ik*, 6/217; İbn Âbidîn, *Reddül-muḥtâr*, 7/412.

¹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye*, 6/11.

belirlenmesine imkân vermektedir. Buna göre modern dönem çalışmalarında *mevcut, hazır ve belirlenmiş mal; mevcut ve müşahhas olan şey; deyn mukabili olan şey* ve *çıplak olarak mal* biçiminde farklı şekillerde tanımlanan ayn,¹⁴ klasik Hanefî literatürde ilk olarak, *somut/hakikî varlığı bulunan kıyemî malı* ifade etmektedir. Mislî olmamasının bir sonucu olarak bu mallar, maddi varlığından soyutlanıp yalnızca zimmette bir vasıf/hükûmî mal olarak bulunmaya elverişli olmayan türden mallardır.¹⁵ Bu yönüyle kıyemî mallar, deyn olmaya elverişli değildir. Esasen Hanefî literatürde, *kıyemî malların ancak ayn olarak akde (satım akdine) konu olabileceğinin*¹⁶ ifade edilmiş olması da bu sebeptir. Ayn ikinci olarak, *altın, gümüş ve para dışında olup küme halde bulunan misli mallardan herhangi birinin veya her birinin, benzerlerinden ayrıştırılarak ferden muayyen/müşahhas hale getirilmiş halini*; üçüncü olarak ise *mahiyetleri gereği tayinle taayyüne elverişli olmayan altın, gümüş ve paranın alacaklı tarafından fiilen kabzedilmiş halini* ifade etmektedir.

2. Tam Mülkiyetin Kavramsal İçeriğinin Belirlenmesine Etkisi Bakımından Ayn-Deyn Ayrımı

Zekât yükümlülüğünün açığa çıkabilmesi için mala ilişkin belli şartlar öngörülmüştür. Bu şartlardan biri, malın *tam mülkiyet* niteliği taşıyor olmasıdır. Hanefî terminolojide tam mülkiyetin kavramsal içeriğinin belirlenmesinde ilki *rakabe* ve ikincisi *yed* olmak üzere iki tanımlayıcı unsura başvurulmakta ve tam/mutlak mülkiyet niteliği taşıyan mal da *rakabeten ve yeden mâlik olunan mal* biçiminde ifade edilmektedir.¹⁷ Bir malın tam mülkiyete konu olabilmesinin iki şartı bulunmaktadır ki onlardan ilki, malın kendisinin (aynının) ve kullanım hakkının (menfaatinin) aynı kişiye ait olmasıdır. İkincisi ise malın, mâlikin tasarrufuna/istifadesine elverişli olmasıdır. Bu da ancak, mâlikin malı üzerin-

¹⁴ Hayreddin Karaman, “Ayn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/257-258.

¹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 14/2; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/39; Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 7/217; İbnü'l-Hümâm, *Fetḥu'l-kadîr*, 6/241-242.

¹⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 14/2; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/39; Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 7/217; İbn Nüceym, *el-Baḥrür-râ'ik*, 5/463.

¹⁷ Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/388; İbn Nüceym, *el-Baḥrür-râ'ik*, 2/355.

de fiilî egemenliğin (zilyedlik) bulunmasıyla mümkündür.¹⁸ Hanefî terminolojide bir mala *yeden malik olma* ile kastedilen, mâlikin malı üzerinde fiilî egemenliğin bulunması halidir. Şu halde tam mülkiyet, “malın hem kendisinin (ayn), hem de kullanım hakkının (menfaat) hukukî bakımdan aynı kimseye ait olması yanında, o kimsenin mal üzerinde fiilî egemenliğin (zilyedlik) ya da fiilî egemenlik imkânının bulunması”nı¹⁹ ifade etmektedir. İnkâr edilen ve hukuken ispat edilemeyen alacak; kaybolmuş, denize düşmüş veya devlet tarafından müsadere yoluyla el konulmuş mal örneklerinde olduğu gibi, kişinin mâliki olduğu maldan, fiilî zilyedliğinin bulunmaması sebebiyle faydalanma imkânının bulunmadığı durumlarda tam mülkiyet gerçekleşmemektedir. Mâlikinin kendisinden faydalanma imkânının bulunmadığı bu tür mallara *mâl-i dımâr* denilmektedir.²⁰

Hanefî fıkıh düşüncesinde, mâlikinin mülkünde ayn niteliğinde ve tasarrufa elverişli biçimde bulunan malların tam mülkiyetin konusu olduğu hususunda herhangi bir yaklaşım farklılığı bulunmamaktadır. Mâlikinin mülkünde deyn olarak bulunan malların (alacakların) tam mülkiyetin konusu olup olmadığı hususunda ise, Ebû Hanîfe'nin yaklaşımı ile İmâmeynin yaklaşımı arasında farklılık bulunmaktadır. Bu yaklaşım farklılığının temelinde, mahiyeti bakımından deynin ne olduğu, nasıl anlaşılması gerektiği ve mâl-ı dımâr ile deyn arasında bir benzerlik ilişkisi kurulup kurulamayacağı sorunu yatmaktadır. Bu bağlamda Ebû Hanîfe ile İmâmeyn, hakikî anlamı itibarıyla deynin, alacağın konusu olan mal mı yoksa alacağın alacaklı tarafa teslimini (edâ/fiil) mi ifade ettiği; deynin, kabzı tasavvur edilebilen bir şey mi yoksa tasavvur edilemeyen bir şey mi olduğu; deyn ile mal arasında ne tür bir ilişki bulunduğu ve nihayet deynin, bir aynın satımında olduğu gibi, aynın bedeli olarak açığa çıkması ile mehir alacağında olduğu gibi herhangi bir aynın bedeli olmaksızın

¹⁸ Tam mülkiyetin kavramsal çerçevesi hakkında bk. Yusuf Şen, “Riskli Alacakların Zekâtı ve Alacağın Zekâta Mahsup Edilmesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014), 300-301.

¹⁹ Talip Türcan, “Zekât ve Fıtır Sadakası”, *İslâm İbâdet Esasları*, ed. Talip Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 189.

²⁰ Serahşî, *el-Mebsûû*, 2/171; Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/388; Bâbertî, *el-İnâye*, 2/174; İbn Nüceym, *el-Bahri'r-râ'ik*, 2/362.

açığa çıkması arasında ne tür bir fark bulunduğu gibi hususlarda farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır.²¹ Esasen Hanefî imamların alacakların zekâtı konusunda farklı yaklaşımlara sahip olmaları, burada sözü edilen hususlardaki yaklaşım farklılıklarının bir sonucudur.

İmâmeyne göre, âkile üzerindeki diyet²² alacağı ile kitâbet bedeli²³ olarak açığa çıkan alacak dışındaki bütün alacaklar tam mülkiyetin konusudur.²⁴ Buna göre ister karz akdi sonucu ister zekâta tabi bir aynın/malın satımı sonucu ister zekâta tabi olmayan bir aynın satımı sonucu isterse herhangi bir aynın bedeli olmaksızın açığa çıkmış olsun, hukuken sabit olan bütün alacaklar tam mülkiyetin konusudur. Onlara göre, bir alacağın borçlu hayatta iken kendisinden ve öldükten sonra terekesinden talep edilebiliyor olması, o alacağın tam mülkiyetin konusu sayılabilmesi için yeterlidir.²⁵ Diğer taraftan, her ne kadar alacaklıya teslimine kadar borçlunun zimmetinde hükmî bir mal olarak bulunuyor olsa da deyn, kabzı tasavvur edilebilen bir şeydir ve kabzla birlikte ayna dönüşmektedir. Bu açıdan bakıldığında deyn, gerçekte, hukuken açığa çıkması öngörülen bir aynın bedeli olarak borçlunun zimmetinde hükmî bir mal olarak bulunmaktadır. Dolayısıyla İmâmeyne göre, tam mülkiyete konu olma niteliği bakımından deyn, yukarıda belirtilen iki istisnası dışında, ayn gibi değerlendirilmelidir.²⁶

Ebû Hanîfe'nin yaklaşımına göre ise deyn, hakikî anlamı bakımından borca konu olan malı değil, borçlunun zimmetinde vâcib olan *fiili* ifade etmektedir ki o da borcun *temlik* ve *tesliminden* ibarettir.²⁷ Çün-

²¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195-196; 9/14; Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/390-391.

²² "Kasıt unsuru bulunmayan bir öldürme veya yaralama hadisesinde suçlu adına diyet ödemeyi yüklenen şahıslar topluluğu" anlamına gelen âkilenin hukukî mahiyeti ve âkile üzerindeki diyet yükümlülüğünün hukukî detayları için bk. Hamza Aktan, "Âkile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/248-249.

²³ Klasik İslam hukuk terminolojisinde, *köle veya cariyesinin, bir bedel karşılığında hürriyetini elde edebilmek için efendisiyle yaptığı anlaşmayı ifade eden kitâbetin hukuki mahiyeti ve ilgili detay düzenlemeler hakkında* bk. Fahrettin Arar, "Mükâtebe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/531-533.

²⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/294; Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/390; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 2/176.

²⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195; İbn Mâze, *el-Mulhîtü'l-Burhânî*, 2/305.

²⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195; Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/390.

²⁷ Üsmendî, *Tarikatü'l-hilâf*, 420; Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/391.

kü nasıl ki namaz vâcibtir dendiğinde, hakikatte namaz kılmayı temsil eden fiil kastediliyor ise, deynin vâcib olduğundan bahsedildiğinde de deyne konu olan malın alacaklıya teslim ve temlikini temsil eden fiil kastedilmektedir.²⁸ Bu, vucûb hükmünün ve vâcib vasfının, *ayn-lara değil fiillere özgü oluşunun* zorunlu bir sonucudur.²⁹ Alacağın konusu olan hükmî malın bizatihi kendisinin deyn olarak ifade edilmesi, mecâzî bir kullanımdır. Bu kullanımdaki mecâzî yön, borçlunun zimmetindeki vâcib fiilin/teslimin ancak mal vasıtasıyla gerçekleşebiliyor olması ve vâcib fiilin gerçekleşmesi anında alacaklı bakımından hakikî mal olan aynın vücut bulmasıdır.³⁰ İşte alacağı konu olan malın deyn olarak isimlendirilmesinin mecâzî oluşu, teslim fiilinin ancak mal yoluyla gerçekleşebiliyor ve gerçekleşmesi anında da hakikî mal olan ayn açığa çıkıyor olması yönüyledir. Bu da göstermektedir ki, deynin kabzı anına kadar, üzerinde fiilî egemenliğin tesis edilebileceği ve dolayısıyla kendisinden istifadeye elverişli bir malın varlığından söz etme imkânı bulunmamaktadır. Bu yönüyle deyne konu olan mal ile mâl-i dımâr arasında bir benzerlik söz konusudur.

Ebû Hanîfe'ye göre, her ne kadar hükmî mal olarak nitelense de deyn, gerçekte kabzı tasavvur edilemeyen bir şeydir.³¹ Öyle gözükmektedir ki Ebû Hanîfe'ye nispet edilen bu gerekçelendirmede izah güçlüğü bulunmaktadır. Anlayabildiğimiz kadarıyla ifade etmemiz gerekirse, kabzının tasavvur edilememesi, deynin, kabz anına kadar borçlunun zimmetinde yalnızca bir vasıf olarak bulunuyor olması sebebiyledir. Zira ancak bu anlayış biçimi esas alındığında, deynin kabzının niçin tasavvur edilemeyeceği hususu kavranabilmektedir. Detaylandırmak gerekirse, hâlihazırda borçlunun elinde borca konu olan malın birebir benzerleri (misli) bulursa ve bu mallar borcun edası anına kadar

²⁸ Üsmendî, *Ṭarîkatü'l-İhlâf*, 420; Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/391; Mergînânî, *el-Hidâye*, 7/190-191; Bâbertî, *el-İnâye*, 7/191; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1990), 7/582; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 6/390.

²⁹ Üsmendî, *Ṭarîkatü'l-İhlâf*, 420; Mergînânî, *el-Hidâye*, 7/191; Bâbertî, *el-İnâye*, 7/191; Bedrüddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 7/582.

³⁰ Bâbertî, *el-İnâye*, 7/192; Bedrüddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 7/582.

³¹ Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/391.

borçlunun elinde bulunmaya devam etse, yine de deynin kabzı tasavvur edilemez. Çünkü o mallardan hangisinin alacaklıya ait olduğu ancak kabz anında belli olmaktadır. Bu durumda, Ebû Hanîfe'nin yaklaşımı bakımından, deynin kabzından değil, kabzın aynı/malı açığa çıkarıldığından bahsetmek anlamlı olacaktır. Dolayısıyla deyn konusu mal, kabz anına kadar, alacaklının üzerinde fiilî egemenlik kurma imkânına sahip olmadığı ve dolayısıyla mâl-i dımâr hükmünde olan bir maldır.³² Bu yaklaşımında Ebû Hanîfe'nin tam mülkiyete konu olan mal ile ayn (hakikî mal) arasında bir özdeşlik kurduğu görülmektedir.

Deynin mal niteliği taşımadığı ve tam mülkiyete elverişli olmadığı anlayışının bir diğer gerekçesi de, deynin, deyn olma özelliğini devam ettirdiği sürece alacaklı tarafın mala özgü ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli olmamasıdır. Çünkü mal, gerçekte, kişinin mala özgü ihtiyaçlarının kendisiyle karşılanabildiği şeydir. Deyn ise, kabzdan önce alacaklı tarafın ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli değildir.³³ Çünkü kabzdan önce, borçlunun elindeki mallardan herhangi biri üzerinde alacaklı tarafın mülkiyeti müşahhas olarak tahakkuk etmemektedir. Dolayısıyla alacaklı taraf bakımından, kabzdan önce, kendisiyle mala özgü ihtiyaçların karşılanabildiği bir malın varlığından söz etme imkânı bulunmamaktadır. Bu ise deynin, tam mülkiyete konu olan mal niteliği taşımadığının bir diğer göstergesidir.

Burada özellikle belirtilmesi gereken husus, Ebû Hanîfe'nin deynin mahiyetine ilişkin yaklaşımının, bir aynın satım bedeli olsun veya olmasın, tüm deyn türlerini kapsayacak genişlikte bir yaklaşım mı yoksa sadece bir aynın satım bedeli olmaksızın ilk kez deyn olarak açığa çıkan deyne ilişkin bir yaklaşım mı olduğudur. Bilindiği üzere deyn, ya bir aynın deyne karşılık satımında olduğu gibi aynın bedeli olarak ya da mehir alacağında olduğu gibi herhangi bir aynın bedeli olmaksızın açığa çıkmaktadır. Hanefî fıkıh kaynaklarının ilgili kısımları incelendiğinde, Ebû Hanîfe'nin yaklaşımının, kimi fakihler tarafından tüm deyn türlerini kapsayacak genişlikte bir yaklaşım olarak anlaşıldığı, buna kar-

³² Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/391.

³³ Serahsî, *el-Mebsût*, 9/14.

şılık kimi fakihler tarafından da yalnızca bir aynın bedeli olmaksızın açığa çıkan deyne özgü bir yaklaşım olarak anlaşıldığı görülmektedir.

Bu anlayış farklılığının sebebi, öyle gözükmemektedir ki, kabz edilip üzerinden bir yıl geçmeden önce orta alacağın zekâta tabi olup olmadığı hususunda Ebû Hanîfe'den iki farklı görüş nakledilmiş olmasıdır.³⁴ Ebû Hanîfe'den nakledilen görüşlerden ilkinde göre orta alacak, açığa çıktığı andan itibaren üzerinden bir yıl geçmesi durumunda zekâta tabi mal niteliği taşır ve kabz edildiğinde, şayet üzerinden yıl/yıllar geçmiş ise, geçmiş yılın/yılların zekâtının da verilmesi gerekir.³⁵ İkincisine göre ise orta alacak, ancak kabz edilip üzerinden bir yıl geçtikten sonra zekâta tabi mal niteliği kazanır.³⁶ Anlaşılacağı üzere orta alacak ilk görüşte kuvvetli alacak gibi, ikinci görüşte zayıf alacak gibi değerlendirilmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki orta alacağın zekâtı hususunda ilk görüşü benimseyen Hanefî fakihler, Ebû Hanîfe'nin deynin mahiyetine ilişkin yaklaşımının yalnızca bir aynın bedeli olmaksızın ilk kez deyn olarak açığa çıkan deyne özgü olduğunu düşünmüşlerdir.³⁷ Çünkü ancak bu şekilde düşünüldüğünde orta alacağın kabzdan önce tam mülkiyete konu olması ve zekâta tabi mal özelliği taşıması mümkündür. Buna karşılık ikinci görüşü benimseyen fakihler ise, Ebû Hanîfe'nin deynin mahiyetine ilişkin yaklaşımının tüm deyn türlerini kapsayacak genişlikte bir yaklaşım olduğunu düşünmüşlerdir.³⁸ Buna göre henüz kabzı gerçekleşmemiş hiçbir alacak, tam mülkiyete konu olan mal niteliği taşımamaktadır. Deyn, ayna dönüşmekle tam mülkiyete konu mal niteliği kazanır ve üzerinden bir yıl geçmesi halinde zekâta tabi olur. Ticaret malının satım bedeli olarak açığa çıkan deynin kabzdan önce

³⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195-196; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/294; Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/390; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 2/363; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/238.

³⁵ Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/294; Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/390; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 2/176; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 2/363; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/238.

³⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/294; Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/390; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 2/363; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/238.

³⁷ Örnek olarak bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195-196.

³⁸ Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/391. Ebû Hanîfe'nin (deynin mahiyeti konusunda) benimsediği genel ilke bakımından orta alacağın zayıf alacak gibi değerlendirilmesinin daha doğru olduğu hakkında bk. Cessâs Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, Şerhu Muhtaşari't-Teahâvî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 2/341-342.

zekâta tabi mal niteliği taşıması, burada bir çelişki oluşturmamaktadır. Çünkü zekâta tabi ticaret malının deyn karşılığı satıma konu edilmesi durumunda deyn, zekâta tabi aynın bedeli olduğu için, zekâta tabi olma niteliği asıldan/ayndan bedele/deyne geçmektedir.³⁹ Kanaatimize göre, bir aynın bedeli olarak açığa çıkmış olsun veya olmasın, kabzdan önce hiçbir deynin alacaklı tarafa nispetle mal olmadığı ve dolayısıyla tam mülkiyete konu olma niteliği taşımadığı biçimindeki yaklaşımın Ebû Hanîfe'ye nispeti daha tutarlı gözükmektedir. Zira Ebû Hanîfe'nin, zekât konusu dışında, müflis meyyitin borçlarına hiçbir kimsenin kefil olamayacağı biçimindeki görüşü de deynin gerçekte mal değil borçlunun zimmetinde vâcib bir fiil olmasıyla gerekçelendirilmektedir.⁴⁰ Hâlbuki müflis meyyitin borçlarının, bir aynın satım bedeli olmaksızın doğrudan deyn olarak açığa çıkması söz konusu olabileceği gibi bir aynın satım bedeli olarak da açığa çıkması söz konusu olabilmektedir.

3. Ayn-Deyn Ayrımının Alacakların Zekâtına İlişkin Hükümlere Etkisi

Hangi tür alacakların zekâta tabi olduğu hususunda, deyn-tam mülkiyet ilişkisinin kavranış biçimine bağlı olarak, Ebû Hanîfe ile İmâmeyn farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. İmâmeyne göre, âkile üzerindeki diyet alacağı ile kitâbet bedeli olarak açığa çıkan alacak dışındaki bütün alacaklar tam mülkiyetin konusudur. Dolayısıyla İmâmeyne göre, sözü edilen iki istisnası dışında tüm alacaklar, zekâta tabidir. Zekâta tabi olma bakımından alacaklar ile kişinin elindeki zekâta tabi mallar (aynlar) arasında fark bulunmamaktadır.⁴¹ Onlar arasındaki yegâne fark, kişinin elindeki mallar bakımından edâ yükümlülüğünün, kişiye zekâtın farz olduğu anda, buna karşılık alacaklarda ise alacağın kabzı anında açığa çıkmasıdır.

Ebû Hanîfe ise alacakları; *kuvvetli*, *orta kuvvette* ve *zayıf alacak* biçiminde üçe ayırarak ele almaktadır. Alacakları sözü edilen tasnifle ele alıp hükme bağlaması, onun, deynin mahiyeti konusunda kendine özgü bir

³⁹ Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/391.

⁴⁰ Üsmendî, *Ṭarîkatü'l-hilâf*, 420; Mergînânî, *el-Hidâye*, 7/190-191; Bâbertî, *el-İnâye*, 7/191; Bedrüddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 7/582; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 6/390.

⁴¹ Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/390.

yaklaşım ortaya koyması ve ayn-deyn ayırımına bir ölçüt işlevi atfetmesinin bir sonucudur. Kuvvetli alacak, borç olarak verilen paralar ile ticaret malının satım bedeli olarak açığa çıkan alacağı ifade etmektedir.⁴² Kişinin/mâlikin elindeki para ve ticaret mallarının ayn niteliğinde mallar olduğu dikkate alındığında, kuvvetli alacağın, ilk kez deyn olarak değil aynın deyne dönüşmesi sonucu açığa çıkan bir alacak olduğu görülmektedir. Buna göre bir kimseye borç para verme veya deyn karşılığı bir malı satma işlemleri, borç veren veya malını satan kimse açısından gerçekte birer aynı deyne dönüştürme işleminden ibarettir. Dolayısıyla kuvvetli alacak, borçlunun zimmetinde zekâta tabi bir aynın bedeli olarak bulunan alacaktır. Esasen kuvvetli alacak bakımından bilinmesi gereken en temel husus da budur. Orta kuvvette alacak, mâlikinin elinde ticaret malı niteliğinde bulunmayan bir malın/aynının deyn karşılığı satımı sonucu açığa çıkan alacaktır.⁴³ Kuvvetli alacakta olduğu gibi, orta alacak da, ilk kez deyn olarak değil aynın deyne dönüşmesi sonucu açığa çıkan bir alacaktır. Şu farkla ki, kuvvetli alacakta zekâta tabi aynın deyne dönüşmesi, orta alacakta ise zekâta tabi olmayan bir aynın deyne dönüşmesi söz konusudur. Aşağıda değinileceği üzere, kuvvetli alacak ile orta kuvvette alacak arasındaki bu farklılık, orta kuvvetteki alacağın zekâta tabi olup olmadığı hususunda yaklaşım farklılıklarının açığa çıkmasına zemin hazırlamıştır. Zayıf alacak ise, mehir alacağında olduğu gibi, herhangi bir aynın bedeli olmayıp ilk kez deyn olarak açığa çıkan alacaktır.⁴⁴ Anlaşılabacağı üzere, diğer alacak türlerinden farklı olarak zayıf alacakta, aynın deyne dönüşmesi söz konusu değildir.

Alacak türlerinden hangilerinin zekâta tabi olduğu konusuna gelince, kuvvetli alacağın zekâta tabi olduğu hususunda herhangi bir yaklaşım farklılığı söz konusu değildir. Ebû Hanîfe'nin deynin mahiyeti

⁴² Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195; Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/390; İbn Mâze, *el-Muhtâ'ül-Burhânî*, 2/303; İbn Nüceym, *el-Baḥrû'r-râ'ik*, 2/363.

⁴³ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195; Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/390; İbn Mâze, *el-Muhtâ'ül-Burhânî*, 2/303; İbn Nüceym, *el-Baḥrû'r-râ'ik*, 2/363.

⁴⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195; Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/390; İbn Mâze, *el-Muhtâ'ül-Burhânî*, 2/303; İbn Nüceym, *el-Baḥrû'r-râ'ik*, 2/363; Muhammed b. Alî b. Abdîrahmân b. Muhammed el-Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenwîri'l-ebşâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 133.

ve deyn-tam mülkiyet ilişkisine yönelik yaklaşımının, bir aynın bedeli olmaksızın açığa çıkan deyne özgü olduğunu savunan Hanefiler bakımından kuvvetli alacağın zekâta tabi olduğu açıktır. Çünkü kuvvetli alacak borçlunun zimmetinde zekâta tabi bir aynın bedeli olarak bulunmaktadır ve bu yönüyle tam mülkiyetin konusudur.⁴⁵ Ebû Hanîfe'nin deynin mahiyetine ilişkin yaklaşımının, bir aynın bedeli olsun veya olmasın bütün deyn türlerini kapsayacak genişlikte olduğunu savunan Hanefiler de yaklaşık aynı gerekçeyle, kuvvetli alacağın zekâta tabi olduğu düşüncesindedirler. Onlara göre kuvvetli alacak, zekâta tabi bir aynın bedeli olarak borçlunun zimmetinde bulunduğu için, zekâta tabi olma hususunda ayn gibi değerlendirilmektedir.⁴⁶

Ebû Hanîfe'nin deynin mahiyeti ve deyn-tam mülkiyet ilişkisine yönelik yaklaşımının, ister bir aynın bedeli olmaksızın açığa çıkan deyne özgü olduğu isterse bütün deyn türlerini kapsayacak genişlikte olduğu kabul edilsin, herhangi bir aynın bedeli olmayıp ilk kez deyn olarak açığa çıkan zayıf alacak, her iki durumda da tam mülkiyete dâhil değildir. Zayıf alacakta tam mülkiyete konu olma niteliği, her iki yaklaşım bakımından da ancak kabz ile birlikte açığa çıkmaktadır.⁴⁷ Buna göre kabz edilip üzerinden bir yıl geçmedikçe zayıf alacak, zekâta tabi mal niteliği taşımaz.⁴⁸ Görüldüğü üzere zayıf alacağa ilişkin bu hükmün öngörülmesine, zayıf alacağın açığa çıkmasında, belli bir aynın deyne dönüşümünün söz konusu olmaması gerekçe gösterilmektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere, orta kuvvetteki alacağın tahsil/kabz edilmeden önce zekâta tabi olup olmadığı hususunda Ebû Hanîfe'den iki farklı görüş nakledilmiştir. Onlardan ilkinde göre orta kuvvetteki alacak, açığa çıkmasının üzerinden bir yıl geçmesi halinde; ikincisine göre ise, kabz edilip üzerinden bir yıl geçmesi halinde zekâta tabi olur.⁴⁹ Zekâta tabi olma bakımından orta alacak, ilk görüşte kuvvetli

⁴⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195.

⁴⁶ Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/391.

⁴⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195.

⁴⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195; Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/390; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/294; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 2/363.

⁴⁹ Cessâs, *Şerhu Muhtaşari't-Ṭahâvî*, 2/341-342; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195-196; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/294; Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/390; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 2/363;

alacak gibi, ikinci görüşte⁵⁰ zayıf alacak gibi değerlendirilmiştir. Aşağıda detaylandırılacağı üzere Hanefî fakihlerden kimi ilk görüşün kimi de ikinci görüşün daha sahîh olduğunu savunmuşlardır.

Zekâta tabi olma bakımından orta alacak ile kuvvetli alacağı aynı çerçevede değerlendiren yaklaşımı es-Serahsî'nin gerekçelendirme biçimi üzerinden detaylandırmak gerekirse; öncelikle orta kuvvette alacak, mal niteliği taşımayan ve kabzı tasavvur edilemeyen bir şey değildir. Çünkü her ne kadar zekâta tabi olmasa da, bir aynın bedeli olarak borçlunun zimmetinde bulunmaktadır. Orta alacak, aynın deyne dönüşümü sonucu açığa çıkması yönüyle kuvvetli alacağa; zekâta tabi olmayan bir aynın deyne dönüşümü sonucu açığa çıkması yönüyle (aslı yönüyle) de zayıf alacağa benzemektedir. Çünkü orta alacağın açığa çıkmasına kaynaklık eden ayn, şayet satıma konu edilmeyip sahibinin elinde bulunmaya devam etseydi zekâta tabi olmayacaktı. Görüldüğü üzere orta alacağın hem kuvvetli alacağa hem de zayıf alacağa benzer yönleri bulunmaktadır. Her iki yöne de itibar edilerek değerlendirildiğinde orta alacağın, kabz edilmeden önce üzerinden bir yıl geçmesi durumunda zekâta tabi olduğu; edâ yükümlülüğünün açığa çıkması için toplam alacağın en az nisap miktarı kadarının kabz edilmiş olması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.⁵¹ Buna göre kuvvetli alacak ile orta kuvvette alacak arasındaki yegâne fark, kabzedilmeden önce zekâta tabi olup olmama (sebebü'l-vücûb) değil, edânın vücûbiyeti (vücûbu'l-edâ) noktasında açığa çıkmaktadır. Çünkü kuvvetli alacakta edânın vücûbiyeti için, alacağın, nisap miktarının beşte biri oranında tahsil edilmiş olması yeterli iken, orta kuvvette alacakta, alacağın en az nisap miktarı oranında tahsil edilmiş olması gerekmektedir. İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Aşl'*ında Ebû Hanîfe'ye bu görüş nispet edilmektedir.⁵²

Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 133; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/238.

⁵⁰ Hanefî kaynaklarda Ebû Hanîfe'ye nispet edilen bu görüşün İbn Semâa (ö. 233/848) tarafından nakledildiği belirtilmektedir. Hanefî mezhebinde müctehid bir âlim ve Irak Hanefî fıkhının otoritelerinden olan İbn Semâa'nın hayatı hakkında bk. Cengiz Kallek, "İbn Semâa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/313-314.

⁵¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/195-196.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Aşl'* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 2/93-94.

Zekâta tabi olma bakımından orta alacağı tümüyle zayıf alacak gibi değerlendiren Hanefî fakîhler ise, bu yaklaşımlarını kısmen farklı şekillerde gerekçelendirme çabası içinde olmuşlardır. Ebû Hanîfe'nin deynin mahiyetine ilişkin yaklaşımının, bir aynın bedeli olsun veya olmasın bütün deyn türlerini kapsayacak genişlikte olduğunu savunan el-Kâsânî'ye göre orta alacağın zekâta tabi olmaması, onun gerçekte mal olmayıp borçlunun zimmetinde vâcib bir fiil olması ve dolayısıyla kabzı tasavvur edilemeyen bir şey olması gerekçesine dayanır. Zekât yükümlülüğü kişinin tam mülkiyetine dâhil bulunan mallara yöneliktir. Orta alacağın ise, gerçekte ne mal olma niteliği ne kabzı tasavvur edilebilen bir şey olma niteliği ve dolayısıyla ne de tam mülkiyete konu olma niteliği bulunmaktadır.⁵³ Özetle el-Kâsânî'ye göre, Ebû Hanîfe'nin yaklaşımında, kabzedilip üzerinden bir yıl geçmedikçe hiçbir deyn/alacak zekâta tabi mal niteliği taşımamaktadır. Bunun tek istisnası, karz veya zekâta tabi bir malın satımı sonucu açığa çıkan kuvvetli alacaktır ki bu da *bedel aslın hükmünü alır* kaidesinin bir sonucudur.⁵⁴

İbn Mâze ise, zekâta tabi olma bakımından orta alacağın niçin zayıf alacak gibi değerlendirilmesi gerektiğini ve niçin Ebû Hanîfe'den bu yönde nakledilen görüşün daha sahih olduğunu, orta alacak ile kuvvetli alacak arasında mukayese yaparak temellendirmeye çalışmıştır. İbn Mâze'nin gerekçelendirme biçiminin kavranabilmesi için bilinmesi gereken öncelikli husus, kişinin mülkiyetindeki aynın (ayn niteliğindeki malın) ticarete tümüyle elverişli olmasına karşılık deynin/alacağın kısmen elverişli olmasıdır. Çünkü Hanefî düşüncedeki genel ilkeye göre, kişinin mülkiyetindeki aynın satış yoluyla herkese temlîki mümkün iken deynin/alacağın yalnızca borçluya temlîki mümkündür. Daha açık bir ifadeyle deynin, borçlu kimse dışında bir başkasına satımı hukuken geçerli değildir.⁵⁵ Deynin kısmen ticarete elverişli olmasının anlamı da budur. Ticarete kısmen elverişli olma bakımından ifade edilmesi ve do-

⁵³ Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/391.

⁵⁴ Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/391.

⁵⁵ Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 6/577; İbn Mâze, *el-Muhtâ'ül-Burhânî*, 2/303-304; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 6/198; Haskefi, *ed-Dürri'l-muhtâr*, 427.

layısıyla hatırdâ tutulması gereken en önemli husus ise, ticarete kısmen elverişliliğin tek başına, deyne, zekâta tabi mal niteliği kazandırmıyor olmasıdır. İbn Mâze'nin izahına göre, kuvvetli alacağın açığa çıkması, tümüyle ticaret malı niteliği taşıyan aynın kısmen ticaret malı niteliği taşıyan deyne dönüşümünün sonucudur. Burada dönüşüm tümüyle ticarete elverişli olandan kısmen ticarete elverişli olana (ayndan deyne) doğrudur. Bu ise ayna ilişkin hükmün illetinin, bir diğer ifadeyle *zekâta tabi olma niteliğinin* deyne geçtiği anlamına gelmektedir. İletin aynadan deyne geçişi hükmün geçişini de beraberinde getirmektedir. Zekâta tabi olma bakımından kuvvetli alacak, bedeli olduğu aynın (ticaret malının) hükmünü almaktadır. Orta kuvvette alacak bakımından ise durum farklıdır. Çünkü orta kuvvette alacak, zekâta tabi olmayan bir aynın deyne dönüşümü sonucu açığa çıkmıştır. Dolayısıyla bu dönüşümde, aynda illet (zekâta tabi olma niteliği) ve hükmün bulunmamasının bir sonucu olarak, aynadan deyne, illet ve hüküm geçişi söz konusu değildir. Diğer taraftan, kısmen ticarete elverişli oluşu, tek başına deyne, zekâta tabi mal niteliği kazandırmaya yeterli değildir. Sonuç olarak hem kendi niteliği hem de bedeli olduğu aynın niteliği dikkate alındığında, orta alacağı zekâta tabi kılmamızı gerektirecek bir gerekçe bulunmamaktadır.⁵⁶

4. Zekât Yükümlülüğünün Alacakla Edâsının İmkânı ile Ayn-Deyn Ayrımı Arasındaki İlişki

Rüknü itibarıyla zekât, *belli nitelikteki malın şer'an belirlenmiş belli miktarının Allah (c.c.) adına fakir kimseye temlikinden ibaret bir ibadettir.*⁵⁷ Buna göre zekâtın özünü, *temlik* işlemi oluşturmaktadır. Temlik işleminin Şâri'in öngördüğü şekilde yerine getirilmiş sayılabilmesi için, zekât yükümlüsü (müeddî) ve zekât alacaklısı (müeddâ ileyh) için belirlenen şartlar yanında ayrıca zekâtın kendisiyle edâ edileceği şey/mal (müeddâ) hakkında da belli şartlar öngörülmüştür. Çalışmanın sınırları gereği burada, zekâtın kendisiyle edâ edileceği şey/mal ile ilgili şartlar

⁵⁶ İbn Mâze, *el-Muhtâşül-Burhânî*, 2/303-304.

⁵⁷ Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/305; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î*, 2/454; Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 126.

ele alınacaktır. Zekât yükümlülüğünün alacakla edâsının imkânı konusunu Hanefî fakihler, üç husus çerçevesinde ele almışlardır. Onlardan ilki, zekâta tabi malın ayn veya deyn oluşu ile zekâtın kendisiyle edâ edileceği malın ayn veya deyn oluşu arasında ne tür bir ilişki bulunduğu; ikincisi, zekâtın edâsının istisnasız bir biçimde yalnızca ayn niteliği taşıyan bir mal ile mi yapılması gerektiği; üçüncüsü ise deynin/alacağın temlik elverişli olup olmadığı, şayet elverişliyse bunun hangi koşullar ve çerçeveye sınırlı olduğudur.

Zekât yükümlülüğünün alacakla edâsının imkânına ilişkin Hanefî yaklaşımın kavranabilmesi, öncelikle, Hanefî düşüncede ayn-deyn ayırımına bağlı olarak *tam mâliyet niteliğine sahip mal-tam mâliyet niteliğine sahip olmayan mal, temlikte tümüyle elverişli mal-temlikte kısmen elverişli mal, kâmil edâya elverişli mal-nâkıs edâya elverişli mal* ve *kâmil edâ-nâkıs edâ* ayrımlarının yapılmış olduğunun bilinmesine bağlıdır. Bu ayrımlarda, *tam mâliyet niteliğine sahip mal, temlikte tümüyle elverişli mal* ve *kâmil edâya elverişli mal* tabirleriyle mâlikinin mülkünde *ayn* olarak bulunan mal; *tam mâliyet niteliğine sahip olmayan mal, temlikte kısmen elverişli mal* ve *nâkıs edâya elverişli mal* tabirleriyle mâlikinin mülkünde *deyn/alacak* olarak bulunan mal; *kâmil edâ* ile zekât yükümlülüğünün *ayn ile edâsı* ve *nâkıs edâ* ile ise zekât yükümlülüğünün *deyn ile edâsı* kastedilmektedir. Burada geçen *mâliyet niteliği* tabiri, bir malın iktisadi değerini değil, onun *hakikî mal niteliğinde* mi yoksa *hükâmî mal niteliğinde* mi olduğu hususunu ifade eden bir tabirdir.⁵⁸ *Temlikte kısmen elverişli mal* tabiri ise, borçlu dışında başka kimseye temlik hukuken mümkün olmayan malı/*deyn/alacağı* ifade etmektedir.⁵⁹ Hanefî düşüncede deyn, temlik yalnızca borçluya mümkün olan hükâmî maldır. Öyle anlaşılmaktadır ki Hanefîler, ayn-deyn ayırımına, borçlar hukukuyla ilgili birçok meselede olduğu gibi, zekâta ilgili düzenlemelerin şekillenmesinde de işlevsel bir ölçüt işlevi yüklemişlerdir.

Zekât yükümlülüğünün alacakla edâsının imkânı konusu Hanefî düşüncede, hemen tümüyle zekâta tabi malın ayn veya deyn olma nite-

⁵⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/35; Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/462; İbn Mâze, *el-Muhtâ'ül-Burhânî*, 2/278.

⁵⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/70; İbn Mâze, *el-Muhtâ'ül-Burhânî*, 9/78; Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 543.

liği ile zekâtın kendisiyle edâ edileceği malın ayn veya deyn olma niteliği arasında eşleştirme yapılarak ele alınmıştır. Bu eşleştirmeye göre beş farklı durum ortaya çıkmaktadır: 1. Ayn niteliğindeki malın zekâtının yine ayn niteliğindeki malla edâsı. 2. Deynin/alacağın zekâtının ayn niteliğindeki malla edâsı. 3. Ayn niteliğindeki malın zekâtının deyn niteliğindeki malla edâsı. 4. Deyn niteliğinde olup hukuken ayna dönüşmesi öngörülen zekâta tabi malın zekâtının deyn niteliğindeki malla edâsı. 5. Deyn niteliğinde olup hukuken ayna dönüşmesi öngörülmemeyen zekâta tabi malın zekâtının deyn niteliğindeki malla edâ edilmesi.⁶⁰ Burada dördüncü eşleştirmede geçen *hukuken ayna dönüşmesi öngörülen mal* tabiri, zekâta tabi olup alacaklısı tarafından tahsil ve kabz edilmesi öngörülen deyni; beşinci eşleştirmede geçen *hukuken ayna dönüşmesi öngörülmemeyen mal* tabiri ise zekâta tabi olup alacaklısı tarafından borçluya hibe veya tasadduk edilen deyni ifade etmektedir.⁶¹

Aynın zekâtının yine aynla edâsının cevâzı hususunda herhangi bir sorun olmadığı açıktır. Çünkü zekâta tabi mal ayn olduğu için kâmil edâyı gerektirmektedir ve aynla yapılan edâ kâmil edâdır.⁶² Aynı şekilde zekâta tabi deynin zekâtının ayn niteliğindeki malla edâsının cevâzı hususunda da herhangi bir sorun bulunmamaktadır. Zira burada mal olma vasfı bakımından tam mâliyet niteliğine sahip olmayan malın/deynin (hükmî malın) zekâtı, tam mâliyet niteliğine sahip aynla edâ edilmektedir.⁶³ En az nisap miktarı ve üzerinde bir yıl geçmiş alacağı olan kimsenin, bu alacak sebebiyle açığa çıkan yükümlülüğünü, hâlihazırda mülkiyetinde ayn olarak bulunan maldan edâ etmesi bu durumu örneklemektedir.

Zekâta tabi olup mâlikinin mülkünde ayn niteliğindeki malın zekâtının, deynle/alacakla edâsı Hanefî yaklaşımda câiz görülmemiştir.

⁶⁰ Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/462-463; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 2/370; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/190.

⁶¹ Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/462-463; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 2/370; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/190.

⁶² Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/462; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 2/370; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/190.

⁶³ Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/462; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 2/370; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/190.

Çünkü sözü edilen durumda yükümlülük, ayna taalluk etmektedir ve kâmil edâyı gerektirmektedir. Kâmil edâ ise ancak ayn ile mümkündür. Buna göre, bir başkasından alacağı olan kimsenin, elinde bulunan ayn niteliğindeki malı sebebiyle açığa çıkan zekât yükümlülüğünü, alacağını zekâta sayarak edâ etmesi, kendisini zekât yükümlülüğünden kurtarmamaktadır. Zira bu kişi, kâmil edâyı gerektiren bir durumda nâkıs edâda bulunmuştur.⁶⁴ Ayna taalluk eden yükümlülüğün deynle edâsı hususunda hatırdâ tutulması gereken en önemli husus, deynin ancak alacaklı tarafından kabzedilmesiyle ayna dönüşebiliyor ve dolayısıyla kâmil edâyâ elverişli bir mal/ayn niteliği kazanıyor olmasıdır.⁶⁵ Bu sebeptendir ki alacağın zekâta sayılması durumunda, kabz bulunmadığı için, kâmil edâyâ elverişli bir malın ve dolayısıyla kâmil edânın varlığı söz konusu değildir. Hanefiler, ayn niteliğindeki malı sebebiyle açığa çıkan zekât yükümlülüğünü alacağı ile edâ etmeyi amaçlayan kişinin, elindeki ayndan borçluya zekâtını vermesi ve verdiği miktardan borcunu tahsil etmesinin câiz olduğunu ifade etmişlerdir.⁶⁶ Hanefî yaklaşıma göre, ayna taalluk eden zekât yükümlülüğünün deynle edâsı, ancak deynin ayna dönüşme durumu söz konusu olduğunda câiz olmaktadır. Söz gelimi, elinde zekâta tabi ayn niteliğinde malı ve bir başkasından da zekât yükümlülüğünü karşılayacak miktarda alacağı bulunan kişi, fakir olan üçüncü bir kimseyi alacaklısına yönlendirerek kendisi adına ve zekât olarak alacağını tahsil etmesini istese, bu durumda, ilerleyen süreçte fakir kimse tarafından alacağın tahsil edilmesi koşuluyla, zekât yükümlülüğünü yerine getirmiş olur. Çünkü fakir kimse tarafından tahsil edildiği anda deyn, ayna dönüşmektedir. Bu durumda, ayna taalluk eden yükümlülüğün deynle edâsı değil, aynla edâsı söz konusu olmaktadır.⁶⁷ Bu durum, elindeki ayn nitelikli zekâta tabi malı sebebiyle yükümlü olan kişinin, fakir kimsede bulunan alacak hakkından vazgeçerek onu zekâta saymasından farklıdır. Çünkü alacağın doğrudan zekâta sayılması durumunda, ortada herhangi bir kabz ve tahsil işlemi

⁶⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/203; Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/462.

⁶⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/203.

⁶⁶ Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/462; İbn Nüceym, *el-Baḥrür-râ'ik*, 2/370.

⁶⁷ İbn Nüceym, *el-Baḥrür-râ'ik*, 2/370; İbn Âbidîn, *Reddül-muḥtâr*, 3/190.

olmaması sebebiyle, deynin ayna dönüşmesi söz konusu değildir. Buna karşılık fakir kimsenin alacaklıya yönlendirilip alacağın fakir kimse tarafından zekât olarak tahsil edilmesi durumunda ise, tahsil anında deyn ayna dönüşmekte ve ayna taalluk eden yükümlülüğün de deynle değil aynla edâsı söz konusu olmaktadır.

Deyn niteliğinde olup ayna dönüşmesi öngörülen zekâta tabi malın zekâtının deynle edâsı, Hanefilere göre câiz değildir ve kişiyi zekât yükümlülüğünden kurtarmaz. Çünkü sözü edilen durumda, deyne taalluk eden yükümlülüğün deynle edâsı değil ayna taalluk eden yükümlülüğün deynle edâsı söz konusu olmaktadır.⁶⁸ Söz gelimi, fakir bir kimseden, üzerinden bir yıl geçmiş nisap miktarı zekâta tabi alacağı bulunan kimse, bu alacağın bir miktarını (edâya yetecek miktarını) zekâtına sayarak kalan kısmını günü geldiğinde tahsil etme hakkını elinde bulundursa, bu kişi zekât yükümlülüğünü yerine getirmiş sayılmaz. Çünkü günü gelip alacaklı tarafından tahsil edildiğinde deyn, kabz işlemiyle birlikte deyn niteliğini kaybetmekte ve ayna dönüşmektedir. Bu durumda kişi, ayna taalluk eden yükümlülüğünü deynle edâ etmiş olur ki bu da câiz değildir.⁶⁹ Çünkü ayna taalluk eden yükümlülük, kâmil edâyı gerektirmektedir. Deynle yapılan edâ ise, nâkis edâdır. Benzer durum, bir kimseden üzerinden bir yıl geçmiş nisap miktarı zekâta tabi alacağı, bir başka fakir kimseden de bir miktar alacağı (zekât yükümlülüğünü edâya yetecek miktar alacağı) bulunan ve fakir kimsede bulunan alacağını zekâta tabi diğer alacağın zekâtına sayan kimse için de söz konusudur. Çünkü zekâta tabi alacak, günü gelip tahsil edildiğinde artık deyn ayna dönüşmekte ve deyne taalluk eden değil ayna taalluk eden bir yükümlülüğün varlığı söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla kişi fakir kimseden olan alacağını zekâta saymakla, ayna taalluk eden ve kâmil edâyı gerektiren yükümlülüğünü, deynle edâ etmiş ve nâkis edâda bulunmuş olmaktadır.⁷⁰

Deyn niteliğinde olup hukuken ayna dönüşmesi öngörülmeyen

⁶⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/203; Kâsânî, *Bedâ'î u's-şanâ'î*, 2/462-463; İbn Mâze, *el-Muhtâ'ül-Burhânî*, 2/278; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'îk*, 2/370; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 3/190.

⁶⁹ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 3/190.

⁷⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/203; Kâsânî, 2/462-463.

zekâta tabi malın zekâtının deyn niteliğindeki malla edâsı câizdir ve kişi zekât yükümlülüğünü yerine getirmiş olur. Çünkü söz konusu durumda yükümlülük deyne taalluk etmektedir ve edâ da deynle yapılmaktadır.⁷¹ Örneğin, fakir kimseden üzerinden bir yıl geçmiş nisap miktarı zekâta tabi alacağı bulunan kimse, bu alacağın bir miktarını (edâyaya yetecek miktarını) zekâtına sayarak kalan kısmını da o kimseye tasadduk veya hibe etse, zekât yükümlülüğünü yerine getirmiş olur. Çünkü burada borçluya hibe veya tasadduk edilmiş olması sebebiyle zekâta tabi deynin, artık ayna dönüşmesi söz konusu değildir. Dolayısıyla sözü edilen durumda deyne taalluk eden yükümlülük deynle edâ edilmiş olmaktadır.⁷² Benzer durum, bir kimseden üzerinden bir yıl geçmiş nisap miktarı zekâta tabi alacağı, bir başka fakir kimseden de bir miktar alacağı (zekât yükümlülüğünü edâyaya yetecek miktar alacağı) bulunan ve fakir kimsede bulunan alacağını zekâta tabi diğer alacağın zekâtına sayan, bu arada da zekâta tabi alacağını borçluya hibe veya tasadduk eden kimse için de söz konusudur. Çünkü burada zekâta tabi alacağın, borçluya hibe veya tasadduk edilmesi sebebiyle artık ayna dönüşmesi ve dolayısıyla ayna taalluk eden bir zekât yükümlülüğünün varlığı söz konusu değildir. Bu durumda deyne taalluk eden yükümlülük deynle yerine getirilmiş olmaktadır. Her iki örnek bakımından burada vurgulanması gereken önemli husus, alacağın zekâta sayılmasıyla gerçekleşen edânın, yalnızca, zekâta tabi olup borçluya tasadduk veya hibe edilen deyn sebebiyle açığa çıkan yükümlülüğü karşılıyor olmasıdır. Dolayısıyla alacaklı kişinin ayn niteliğinde olup zekâta tabi diğer malları sebebiyle açığa çıkan yükümlülük yerine getirilmiş olmaz. Çünkü bu durumda ayna taalluk eden yükümlülüğün deynle edâsı söz konusu olur ki bu da câiz değildir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Hanefî fıkıh düşüncesinde zekât yükümlülüğünün alacakla edâsının imkân ve cevâzı, tahsil edilmesi ve dolayısıyla alacaklısının elinde ayna dönüşmesi öngörülme-yen deyn sebebiyle açığa çıkan yükümlülüğün edâsıyla sınırlıdır. Bir diğer ifadeyle

⁷¹ Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/463; İbn Nüceym, *el-Baḥrür-râ'ik*, 2/370.

⁷² Kâsânî, *Bedâ'î u'ş-şanâ'î*, 2/463.

deynle edâ, ayna dönüşmesi öngörülmeleyen deyn sebebiyle açığa çıkan yükümlülüğün edâsıyla sınırlıdır. Çünkü deynle edâ bir nâkıs edâdır ve ancak, nâkıs edâyla yerine getirilebilen bir yükümlülüğün varlığı halinde câiz olur. Nâkıs edâyla yerine getirilebilen yükümlülük ise, tahsili (ayna dönüşmesi) öngörülmeleyen bir deyn sebebiyle açığa çıkan yükümlülüktür.

Sonuç

Hanefî fıkıh düşüncesinde zekâtla ilgili kimi hükümlerin, özellikle de alacaklarla ilgili hükümlerin gerekçelendirilme biçimleri incelendiğinde, bu hükümlerin, ayn-deyn ayrımını merkeze alan bir düşüncenin ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Ayn-deyn ayrımının zekâtla ilgili hükümler bakımından hatırı sayılır düzeyde belirleyici bir işlevinin bulunması, öyle anlaşılmaktadır ki, deynin mahiyetinin anlaşılma biçiminden kaynaklanmaktadır. Çünkü deynin mahiyeti konusunda, daha açık bir ifadeyle deynin, alacaklıya ait olup borçlunun zimmetinde bulunan hükmî bir maldan mı yoksa borçlunun zimmetinde bulunan bir fiilden (borca konu malın temlik ve teslimini temsil eden fiilden) mi ibaret olduğu hususunda benimsenen yaklaşım, deyne konu malın alacaklıya nispetle tam mülkiyet kapsamında mı yoksa mâl-i dimâr kapsamında mı değerlendirilmesi gerektiği konusunda benimsenen yaklaşıma kaynaklık etmektedir.

Hanefî kaynaklarda Ebû Hanîfe'ye nispet edilen yaklaşıma göre, konusu itibarıyla her ne kadar alacaklıya ait olup borçlunun zimmetinde hükmî bir mal olarak bulunuyor olsa da, deyn, alacaklıya nispetle tam mülkiyet kapsamında değerlendirilemez. Çünkü konusu değil, mahiyeti itibarıyla deyn, borca konu malın alacaklıya teslim ve temlikini temsil eden bir fiilden ibarettir. Esasen deynin, kabzı tasavvur edilemeyen bir şey olarak nitelendirilmesi de bu sebeptir. Deyne konu malın tam mülkiyet kapsamında değerlendirilebilmesi ancak onun alacaklıya tesliminden sonra söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla deynin, alacaklıya teslimine kadar, tam mülkiyet değil mâl-i dimâr kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir. İmâmeyn ise, deynin mahiyeti ko-

nusunda Ebû Hanîfe'den farklı bir düşünceye sahip olmalarının sonucu olarak, alacaklı tarafa nispetle deyne konu malı, mâl-i dımâr değil tam mülkiyet kapsamında değerlendirmektedir. Dolayısıyla İmâmeyne göre, âkile üzerindeki diyet alacağı ile kitâbet bedeli olarak açığa çıkan alacak dışındaki tüm alacaklar, zekâta tabidir.

Deynin mahiyeti ve tam mülkiyetle ilişkisi bakımından kendine özgü bir yaklaşım ortaya koymasının bir sonucu olarak Ebû Hanîfe, alacakları, kuvvetli, orta kuvvette ve zayıf alacak biçiminde üç kısma ayırmıştır. Ona göre kuvvetli alacak, zekâta tabi bir aynın deyne dönüşmesinin bir sonucu olarak açığa çıktığı için zekâta tabidir. Bu tür alacaklarda deynin aslının/aynının hükmü, aslın/aynının bedeli olan deyne geçmektedir. Zayıf alacaklar zekâta tabi değildir. Çünkü bu türden alacaklar, zekâta tabi bir aynın deyne dönüşümü sonucu değil, ilk baştan deyn olarak açığa çıkmıştır. Dolayısıyla kuvvetli alacaktan farklı olarak, asıldan bedele yani ayndan deyne hüküm geçişi söz konusu değildir. Orta kuvvette alacakların zekâta tabi olup olmadığı konusunda ise Ebû Hanîfe'den, ilki, onların kuvvetli alacaklar gibi olduğu ve ikincisi de zayıf alacaklar gibi olduğu yönünde iki farklı görüş nakledilmiştir. Ebû Hanîfe'nin deynin mahiyeti konusundaki yaklaşımını ön plana çıkararak kimi Hanefî fakihler, orta kuvvetteki alacakların zayıf alacaklar gibi olduğu yönündeki görüşün; kimi Hanefî fakihler ise İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Aşl*'ında Ebû Hanîfe'ye nispet edilen rivayeti esas alarak, orta kuvvetteki alacakların kuvvetli alacaklar gibi olduğu yönündeki görüşün sahih olduğunu savunmuşlardır.

Hanefî düşüncede zekât yükümlülüğünün deynle edâsının imkân ve cevazı konusunda da belirleyici ölçüt, zekât yükümlülüğünün ayn sebebiyle mi yoksa deyn sebebiyle mi açığa çıktığıdır. Çünkü ayn sebebiyle açığa çıkan zekât yükümlülüğü kâmil edâyı gerektirmektedir ve kâmil edâ da ancak ayn niteliğindeki bir malla gerçekleşmektedir. Deyn sebebiyle açığa çıkan yükümlülüğün yerine getirilmesinde ise nâkis edâ (deyn niteliğindeki hükmî malla gerçekleştirilen edâ) yeterlidir. Şu şartla ki, zekât yükümlülüğünün açığa çıkma sebebi olan deynin, ayna dönüşmesi (borçludan tahsili) öngörülmeleyen bir deyn olması

gerekmektedir. Sonuç olarak zekât yükümlülüğünün alacakla edâsının imkân ve cevâzı, hibe veya tasadduk edilmiş olması sebebiyle tahsil edilmesi (ayna dönüşmesi) öngörülmeyen deyne taalluk eden yükümlülüğün edâsıyla sınırlıdır.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâuddîn b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr an usûli Fâhri'l-İslâm el-Pezdevî*. 4 Cilt. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Aktan, Hamza. "Âkile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/248-249. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Atar, Fahrettin. "Mükâtebe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/531-533. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aydın, M. Akif. "Deyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/266-268. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısırî. *el-İnâye şerhu'l-Hidâye* (İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-ğadîr*'i ile birlikte). 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- Bedrüddîn el-Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1990.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *Şerhu Muhtaşari't-Teahâvî*. 8 Cilt. thk. Muhammed İsmetullah b. İnâyetullah - Saîd Bekdaş - Muhammed Ubeydullah Han - Zeyneb Fülâte. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2010.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Umer b. İsâ. *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkh*. 3. Baskı. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.
- Haddâd, Ebû Bekr Alî b. Muhammed. *el-Cevheratü'n-neyyira şerhu Muhtaşari'l-Kudûri fî furû'l-Hanefiyye*. 2 Cilt. thk. İlyas Kaplan. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Haskefî, Muhammed b. Alî b. Abdirrahmân b. Muhammed. *ed-Dürrü'l-muhtâr*

- şerhu Tenviri'l-ebşâr*. 1. Baskı. thk. Abdulmun'im Halil İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 10 Cilt. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Alî Muhammed Muavvid. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003.
- İbn Mâze, Burhânuddîn Ebu'l-Ma'âlî Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî. *el-Muhtâ'ül-Burhânî fi'l-fıkhi'n-Nu'mânî*. 9 cilt. thk. Abdülkerîm Sâmi el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Nüceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsi el-İskenderî. *Fethu'l-ğadir*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- Kallek, Cengiz. "İbn Semâa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/313-314. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Karaman, Hayreddin. "Ayn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'î'u's-şanâ'î fi tertibi's-şerâ'î*. 10 cilt. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Alî Muhammed Muavvid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Mergînânî, Burhânuddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi* (İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-ğadir*'i ile birlikte). 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Tuhfetü'l-fukahâ*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Şen, Yusuf. "Riskli Alacakların Zekâtı ve Alacağın Zekâta Mahsup Edilmesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014), 295-328.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *el-Aşl*. 13 Cilt. thk. Mehmet Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2012.
- Şeyhîzâde, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman. *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur ve maahû ed-Dürri'l-muntekâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.

- Türcan, Talip. “Zekât ve Fıtır Sadakası”. *İslâm İbâdet Esasları*. ed. Talip Tür-
can. 185-212. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Üsmendî, Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin es-
Semerkandî. *Ṭarîkatü'l-ḫilâf beyne'l-e'immeti'l-eslâf*. thk. Muhammed
Zekî Abdülber. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 2. Basım, 2007.